अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विश्वविद्यालय क्याम्पस, शिक्षाशास्त्र सङ्काय,

नेपाली केन्द्रीय भाषा शिक्षा विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर

(एम.एड्.) तह दोस्रो वर्षको दसौं-पत्र (५९८) को

आंशिक प्रयोजनका लागि

प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधार्थी

खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय

परीक्षा क्रमाङ्क :- २८१४८१-२०६०/६२

शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली भाषाशिक्षा विभाग,

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर,

काठमाडौं, २०६४

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय भाषाशिक्षा विभाग

कीर्तिपुर

मिति: २०६४/०९/१३

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली केन्द्रीय भाषाशिक्षण विभागका छात्र श्री खगेन्द्रप्रसाद उपाध्यायले स्नातकोत्तर (एम.एड्.) तह दोस्रो वर्षको दसौं पत्र (५९८) को प्रयोजनका लागि तयार पार्नु भएको **'अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण'** शीर्षकको शोधपत्र आवश्यक मूल्याङ्कन गरी स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति **हस्ताक्षर**

१. सह-प्रा. भोजराज ढुङ्गेल (विभागीय प्रमुख) . ...

२. पा. डा. केदारप्रसाद शर्मा (बाह्य परीक्षक ....

३. प्रा.डा. हेमाङ्गराज अधिकारी (शोधनिर्देशक) ....

कृतज्ञताज्ञापन

‘अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण’ नामक प्रस्तुत शोधपत्र मैले आदरणीय गुरु प्रा. डा. हेमाङ्गराज अधिकारीज्यूको कुशल शोध निर्देशनमा तयार पारेको हुँ । शोधप्रस्ताव लेखनदेखि शोधकार्यको समाप्ति पर्यन्त मलाई शोध लेखनका क्रममा देखिएका अप्ठेराहरू सुल्झाई आवश्यक सन्दर्भ सामग्रीको सूचना दिई आफ्नो व्यस्तताका बावजुद झिजो नमानी पाण्डुलिपि हेरेर उपयुक्त सुझावसमेत दिएर सहयोग पुऱ्याउनु भएकोमा म उहाँलाई हृदयदेखि नै हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शीर्षकमा शोध गर्न स्वीकृति प्रदान गर्ने आदरणीय गुरु एवं शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय भाषाशिक्षा विभागका विभागीय प्रमुख सह-प्राध्यापक भोजराज ढुङ्गेल, यस विभागका अन्य गुरुहरू प्रा. डा. रामचन्द्र लम्साल, सह-प्रा. डा. पारसमणि भण्डारी, उप-प्रा. माधवप्रसाद पौडेल लगायत यस विभागमा शिक्षण गर्ने गुरुहरूबाट प्राप्त प्रेरणा, सहयोग र सद्भावलाई ख्याल गर्दै उहाँहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञताज्ञापन गर्दछु ।

प्रस्तुत शब्दकोशको लेखनका क्रममा सन्दर्भ कृति उपलब्ध गराउनुका साथै अन्य कृतिको स्रोत एवं शब्द सङ्कलनमा मद्दत पुऱ्याउनु हुने काकाहरू श्री खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय र श्री जीवन उपाध्याय काकी श्रीमती गौरी तथा शिक्षा क्याम्पस सुर्खेतका उप-प्रा.मित्र श्री हर्कबहादुर शाहीप्रति आभार प्रकट गर्दछु । त्यस्तै आफ्नो व्यक्तिगत टिपोटमा रहेका शब्द उपलब्ध गराई मेरो अध्ययनप्रति निकै रुचि राखी शब्द रुजुसमेत गरेर मलाई थप हौसला प्रदान गर्नुहुने राष्ट्रिय उ.मा.वि. चुहा कैलालीका शिक्षक श्री नरराज गिरी, शब्दहरूको टिपोट, रुजु एवं शब्द स्रोतसमेत उपलब्ध गराउने मित्र श्री हिरण्यप्रसाद शर्मा र फणेन्द्रप्रसार रेग्मी, दाजु डम्बर उपाध्याय, सहोदर दाजु दामोदर, भाइ जनक, भान्जा दुर्गाप्रसाद लगायत प्रत्यक्ष एवं अप्रत्यक्ष ढङ्गबाट प्रस्तुत शब्दकोश लेखनमा सहयोग पुऱ्याउनुहुने सबैलाई धन्यवाद दिन चाहन्छ ।

प्रस्तुत शब्दकोशमा सङ्कलित शब्दहरूको स्रोत अछाम जिल्लाको भाषिक परिवेश र अछामी जनजीवन हुँदाहुँदै पनि कतिपय शब्दहरूको सङ्कलन स्रोत अछामी भाषिकासँग सम्बन्धित कृतिहरू नै हुन् । त्यसैले शब्द सङ्कलनको स्रोत बनेका सम्पूर्ण अछामी भाषिक

वक्ता तथा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले अछामी भाषिकामा कलम चलाउने सबै भाषाविद्, अनुसन्धाता एवं सर्जकहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

शिक्षाको उज्यालोतिर लागिरहने प्रेरणा र पृष्ठभूमिको काम गर्ने मेरा पुज्य पिता स्व. उदयराम उपाध्याय र यस धर्तीमा ताते–ताते गरी हिँड्न सिकाएर विदा हुनु भएका पूज्य माता स्व. कौसिलादेवी उपाध्यायप्रति म चिर ऋणी छु । घरायसी रूपमा लेख्ने वातावरण उपलब्ध गराउनुका साथै प्रस्तुत शोधपत्रको टङ्कण कार्यमा समेत मद्दत पुऱ्याउने प्यारी जीवन सङ्गिनी मिना र स्नेही छोरी दर्शनालाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

सन्दर्भ सामग्री उपलब्ध गराउने बबई बहुमुखी क्याम्पस, गुलरिया, बर्दियाको पुस्तकालय, प्यारेन्ट्स मेमोरियल पुस्तकालय (व्यक्तिगत) तथा केन्द्रीय पुस्तकालय कीर्तिपुर एवं कम्प्युटर सेटिङ्ग गर्ने ‘सर्भ फोटोकपी एन्ड कम्प्युटर’का प्रियश्वर महर्जनज्यूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

अन्त्यमा, यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. शिक्षशास्त्र सङ्काय केन्द्रीय नेपाली भाषाशिक्षा विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

शैक्षिक सत्र २०६०-२०६२

प्रस्तुत मितिः २०६४/०९/१०

खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय
केन्द्रीय नेपाली भाषाशिक्षा विभाग,
कीर्तिपुर

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची

सङ्क्षिप्त रूप   पूर्ण रूप

अ.प्र.	-	अप्रकाशित
इ.सं.	-	इस्वीय सम्वत्
एम्.ए.	-	मास्टर अफ आर्टस्
क्र.सं.	-	क्रम सङ्ख्या
गा.वि.सं.	-	गाउा विकास समिति
डा.	-	डाक्टर
त्रि.वि.	-	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
ते.सं.	-	तेस्रो संस्करण
दो.सं.	-	दोस्रो संस्करण
ने.रा.प्र.प्र.	-	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पृ.	-	पृष्ठ
प्र.	-	प्रकाशन
प्रा.डा.	-	प्राध्यापक डाक्टर
प्रा.लि	-	प्राइवेट लिमिटेड
वा. नं.	-	वार्ड नम्बर
वि.सं	-	विक्रम संवत्
सम्पा.	-	सम्पादन/सम्पादक

संक्षिप्त कोशीय सङ्केत

अ.	अव्यय
अकक्रि.	अकरण क्रिया
अक्रि.	अकर्मक क्रिया
आ.	आगन्तुक
आक्रि.	आज्ञार्थक क्रिया
उखा.	उखान
उदा.	उदाहरण
एक.	एकबचन
क्रियो.	क्रियायोगी
गा.	गाली
टु.	टुक्का
तत्स.	तत्सम
ति.	तिर्यक
त्रिवि.	त्रिभुवन विश्वविद्यायल
द्वि.	द्वित्व
ना.	नाम
नाप.	नाम पदावली
नायो.	नामयोगी
नि.	निपात
पस.	परसर्ग
प्रत्य.	प्रत्यय
प्रेक्रि.	प्रेरणार्थक क्रिया
बहु.	बहुबचन
वि.	विशेषण
विप.	विशेषण पदावली
विबो.	विस्ययादि बोधक
विभ.	विभक्ति
सं	संस्करण
संयो.	संयोजक
संवा.	सङ्ख्या वाचक
सक्रि.	सकर्मक क्रिया
सर्व.	सर्वनाम
सहाक्रि.	सहायक क्रिया

सा.प्र.	साझा प्रकाशन
स्त्री.	स्त्रीलिङ्ग
हे.	हेर्नुहोस्

चिन्हसूची

/	विकल्प बोधक
-	योजक
.	संक्षेप
~	विषेश्य नाम (न जोडिने)
/ /	उच्चारित रूप
( )	विवृत्ति/स्पष्टीकरण, रूपायन आदि ।
[ ]	व्युत्पादन/व्युत्पत्ति
+	जोड
::	व्याख्या/सापेक्ष
>	अघिल्लोबाट व्युत्पन्न
<	पछिल्लोबाट व्युत्पन्न
√	मूल रूप किटान
……	केही अंश छोडिएको ।
/	अथवा
ऽ	उच्चारणमा दीर्घ ('अ' जनाउनु पर्दा)
ऽऽ	उच्चारण अधिक दीर्घता ('आ' जनाउनु पर्दा)

शोधसार

शोधशीर्षक - **'अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण'**

शोधनिर्देशक - प्रा. डा. हेमाङ्गराज अधिकारी

शोधार्थी - खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय

शोध प्रयोजन - त्रिभुवन विश्वविद्यालय, विश्वविद्यालय क्यम्पस, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, नेपाली केन्द्रीय शिक्षण विभागअन्तर्गत स्नातकोत्तर (एम.एड्.) तह दोस्रो वर्षको दसौं-पत्र (५९८) को आंशिक प्रयोजनका लागि प्रस्तुत ।

शैक्षिक सत्र - २०६०-२०६२

प्रस्तुत मिति - २०६४/९/१०

प्रस्तुत शोधपत्रलाई पाँच परिच्छेदमा विभाजन गरी विभिन्न शीर्षक र उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरिएको छ । पाँच परिच्छेदका प्रमुख शीर्षकहरू यसप्रकार रहेका छन् :-

पहिलो परिच्छेद	:	शोध परिचय
दोस्रो परिच्छेद	:	शब्दकोश निर्माणको सैद्धान्तिक परिचय
तेस्रो परिच्छेद	:	भाषिका कोशको परम्परा र अछामी भाषिका कोश
चौथो परिच्छेद	:	अछाम जिल्लामा प्रचलित शब्दको सङ्कलन, वर्णानुक्रम निर्धारण तथा अर्थनिर्देश
पाँचौं परिच्छेद	:	उपसंहार

पहिलो परिच्छेदमा 'शोधपरिचय' शीर्षकअन्तर्गत शोधशीर्षक, परिशोधार्थीको नाम, शोधपत्रको प्रयोजन, विषयप्रवेश, समस्याकथन, शोधकार्यको उद्देश्य, पूर्वकार्यको समीक्षा, शोधकार्यको सीमाङ्कन, शोधविधि, शोधपत्रको रूपरेखा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो परिच्छेदमा 'शब्दकोश निर्माणको परिचय' शीर्षकअन्तर्गत कोशविधानविज्ञान, शब्दकोश, शब्दकोश सम्पादन प्रकिया, पहिलो चरणमा योजना, सामग्री सङ्कलन, प्रविष्टि

चयन तथा उपप्रविष्टि निर्धारण, दोस्रो चरणमा शीर्षशब्द, वर्णविन्यास निर्देश, उच्चारण निर्देश, व्युत्पत्ति निर्देश, व्याकरण निर्देश र अर्थनिर्देश यसभित्र परिभाषा, पर्याय, विपर्याय, समावेशी, सहप्रयोग, उदाहरण, चित्राङ्कन, व्युत्पत्ति, विवृत्ति, बीजक, नीडन, सन्दर्भप्रति निर्देश, तेस्रो चरणमा प्रविष्टि अनुक्रमलाई समेटिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेदमा 'भाषिका कोशको परम्परा र अछामी भाषिका कोश' शीर्षकअन्तर्गत नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परामा प्रथम चरण, दोस्रो चरण र तेस्रो चरण, भाषिका कोशको परम्परा शीर्षकमा भाषिका, भाषिका कोश, प्रकाशित (कृतिपरक) भाषिका कोशको परम्परा र अप्रकाशित (अनुसन्धानमूलक) भाषिका कोशको परम्परा, र निष्कर्ष शीर्षक दिई भाषिका कोशको सङ्क्षिप्त विवरण प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत अछामी भाषिका शब्दकोशको स्वरूप शीर्षकअन्तर्गत कोशमा शब्दहरूको छनोट, प्रविष्टि वर्णानुक्रम, उच्चारणको वर्णविन्यास, वर्णविन्यास र पदयोग-वियोग, शब्दहरूको स्रोतसम्बन्धी सूचना, शब्दको व्युत्पादन, शब्दवर्गा एवं अन्य व्याकरणात्मक सूचना, शब्दहरूको अर्थ : समध्वनिक/समलिप्यात्मक तर भिन्नार्थी, अनेकार्थी शब्द, अर्थप्रस्तुतिका तरिकाहरू : पर्याय, परिभाषा, प्रकारान्तरकथन, विवृत्ति/स्पष्टीकरण, शब्दहरूको प्रयोग : वाक्यमा र पदावलीमा गरिएको छ ।

चौथो परिच्छेदमा 'अछामी भाषिकाको शब्दकोश' शीर्षकमा अछामी भाषिकाका ठेट तथा उच्चारणगत भिन्न शब्दहरू सङ्कलन गरी तिनको शीर्षशब्द, वर्णविन्यास निर्देश, उच्चारण निर्देश, व्युत्पत्ति निर्देश, व्याकरण निर्देश र अर्थनिर्देश यसभित्र परिभाषा, पर्याय, विपर्याय, समावेशी, सहप्रयोग, उदाहरण, चित्राङ्कन, व्युत्पत्ति, विवृत्ति, बीजक, नीडन, सन्दर्भप्रति निर्देश, आदिको आवश्यक्ता अनुसार प्रस्तुति गरिएको छ ।

पाँचौं परिच्छेदमा 'उपसंहार' शीर्षकमा यस शोधकार्यको सङ्क्षिप्त चर्चा एवं विश्लेषणात्मक समीक्षा गरी शोधकार्यको निष्कर्ष निकालिएको छ ।

विषयसूची

पृ.सं.

पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय १-७

१.१ शोधशीर्षक १
१.२ शोधार्थीको नाम १
१.३ शोधप्रयोजन १
१.४ विषयप्रवेश १
१.५ समस्याकथन २
१.६ शोधकार्यको उद्देश्य २
१.७ पूर्वकार्यको समीक्षा ३
१.८ शोधकार्यको औचित्य ५
१.९ शोधकार्यको सीमाङ्कन ६
१.१० शोधविधि ६
१.११ शोधपत्रको रूपरेखा ७

दोस्रो परिच्छेद

शब्दकोश निर्माणको सैद्धान्तिक परिचय ८-२०

२.१ कोशविधान विज्ञान ८
२.२ शब्दकोश १०
२.३ शब्दकोश सम्पादन प्रक्रिया ११
२.३.१ पहिलो चरणः १२
२.३.१.१ योजनाः १२
२.३.१.२ सामग्री सङ्कलनः १२
२.३.१.३ प्रविष्टि चयन तथा उपप्रविष्टि निर्धारणः १३
२.३.२ दोस्रो चरणः १४
२.३.२.१ शीर्षशब्द १५
२.३.२.२ वर्णविन्यास निर्देश : १५
२.३.२.३ उच्चरण निर्देश : १५
२.३.२.४ व्युत्पत्ति निर्देश : १५

२.३.२.५ व्याकरण निर्देश : १६
२.३.२.६ अर्थनिर्देश : १६
२.३.३ तेस्रो चरण : १९
२.३.३.१ प्रविष्टिअनुक्रम : १९
२.३.३.२ प्रविष्टिविन्यास : २०
२.३.३.३ चिन्हप्रयोग : २०
२.३.३.४ पूर्वोत्तर भागको संयोजन : २०

तेस्रो परिच्छेद

भाषिका कोशको परम्परा र अछामी भाषिका कोश २१-४२
३.१ नेपाली एकभाषी शब्दकोश परम्परा २१
३.२ भाषिका कोशको परम्परा : २३
३.२.१ भाषिका २३
३.२.२ भाषिका कोश : २५
३.२.३ भाषिका कोशको परम्परा : २६
३.२.३.१ प्रकाशित भाषिका कोशको परम्परा : २७
३.२.३.२ अप्रकाशित (अनुसन्धान मूलक) भाषिका कोशको परम्परा : ३०
३.२.३.३ सारांश : ३३
३.३ प्रस्तुत अछामी भाषिका शब्दकोशको स्वरूप ३४
३.३.१ कोशमा शब्दहरूको छनोट : ३४
३.३.२ प्रविष्टि वर्णानुक्रम : ३५
३. ३. ३ उच्चारणको वर्णविन्यास : ३६
३.३.४ वर्णविन्यास र पदयोग-वियोग : ३७
३.३.५ शब्दहरूको स्रोतसम्बन्धी सूचना : ३८
३.३.६ शब्दको व्युत्पादन : ३९
३.३.७ शब्दवर्ग एवं अन्य व्याकरणात्मक सूचना : ३९
३.३.८ शब्दहरूको अर्थ : ४०
३.३.९ शब्दहरूको प्रयोग : ४१
३.३.१० सारांश : ४१

चौथो परिच्छेद

अछामी भाषिकाको शब्दकोश ४३-१३६

पाँचौं परिच्छेद

निष्कर्ष : १३७-१४१

५.१ शोधकार्यको निष्कर्ष : १३७

सन्दर्भकृतिसूची १४२-१४७

परिशिष्ट : एक

क) रुजुकर्ताहरुको नामावली १४८

ख) सुझावपत्र १४८

परिशिष्ट : दुई

क) अछाम जिल्लाका गाउँका नामबाट बनेका थरहरू : १४९

ख) अछाम जिल्लामा प्रचलित केही अन्य थरहरू : १४९

२३७ अछामी भाषिकाको शब्दकोश निर्माण- खगेन्द्रप्रसाद उपाध्याय, २०६४